

Монастирі Південної України у господарсько-економічному житті краю (кінець XVIII – початок XX ст.)

У статті показано важливу роль монастирського господарства в економічному житті Південної України кінця XVIII – початку XX ст. (на матеріалах монастирів Херсонської єпархії). Вказуються шляхи досягнення добробуту православних монастирів, показники їхнього господарювання на різних етапах розвитку.

Ключові слова: монастирське господарство, Південь України, Херсонська єпархія.

Господарсько-економічна діяльність завжди займала одне з першочергових положень у загальному контексті діяльності православної церкви. На землях, що належали їй, церква вела своє господарство силами ченців, залежних людей і кріпаків. Головною господарчою ланкою у системі церковних установ були монастирі. Саме вони зосредили у собі переважну більшість земельних володінь і кріпаків. З їхніх керівників призначалися вищі церковні ієрархи: єпископи, архієпископи, митрополити, що стояли на чолі територіальних управлінь (єпархій, митрополій), що називалися «кафедрами» або «домами», в яких були свої володіння. Оскільки господарство у них вели теж ченці, ці архієрейські доми можуть бути прирівняні до монастирів. Іншими господарчими одиницями були церкви; найбільші з них, собори, за розмірами своїх володінь не поступалися дрібним, а іноді і значним монастирям, але загальна кількість землі й об'єми виробництва у церков та архієрейських будинків не йшло ні в яке порівняння з монастирськими. Тому в центрі нашої уваги будуть саме монастирі.

До недавнього часу економічна діяльність монастирів оцінювалася переважно з негативної сторони. Радянські дослідники, визнаючи їх культурно-освітній внесок у період феодалізму, стверджують, що згодом обителі перетворилися в найбільших експлуататорів у самодержавній Росії, які лише завдяки зиску, а не грамотному веденню господарської діяльності, заробляли свої багатства. У XVIII-XIX ст. монастирі втрачають своє значення як культурні

центри, та перетворюються на центри розпусти та пияцтва [1]. Спробуємо ж розглянути господарсько-економічну діяльність православних монастирів та архієрейських будинків на території Херсонської єпархії (до уваги береться територія станом на 1860 р. – *О.Т.*).

Монастирі були різними. У період раннього та розвиненого феодалізму були монастирі келліотські і гуртожитні. У перших не велося загального господарства, землевласники, що вступали до братії, віддавали у вигляді внеску частину своєї землі (або всю), але зберігали право розпоряджатися нею. Келліотські монастирі становили більшість до середини XIV ст., коли починається швидке виникнення гуртожитних монастирів, що мали загальне господарство та були справжніми феодальними землевласниками-вотчинниками. Монастирі були чоловічими та жіночими, самостійними та приписними, тобто підпорядкованими іншому монастирю. Найбільш значні самостійні монастирі підпорядковувалися безпосередньо голові церкви – патріарху, а згодом – вищому органу керування церквою – Синоду (такі монастирі називалися «ставропігіальними», а найбільші – «лаврами»). Невеликі монастирі, що виникли у віддаленні від міст, іменувалися «пустелями». Найдрібнішими монастирями були скити, кіновії, пізніше з'явилися жіночі общини; з часом вони одержували статус монастиря. Майже всі вони мали земельні володіння, а більшість до секуляризації 1764 р. – кріпаків і залежних людей (на Україні секуляризацію було проведено у 1786 році, результатом чого багато монастирів було ліквідовано).

Ліквідація супроводжувалася поділом решти монастирів на класи у відповідності з введеними штатами. На Україні було ліквідовано 29 (9)* монастирів з 85 (20), або 34%, залишилося 56 (11) [2].

У новоутвореній у 1775 р. Слов'янській і Херсонській єпархії, куди увійшов увесь південь України, було 3 монастирі: Полтавський Хрестовоздвиженський, Соکیلський і Нефорощенський (два останні ліквідовані у 1786 р.) Але треба відмітити, що при секуляризації була відібрана не вся земля. Монастирі пристосувалися до нових умов та й уряд йшов їм назустріч, даючи дозвіл на придбання земель.

Перетворившись у спільника самодержавства, церква, природно, могла розраховувати на його прихильність. І дійсно, як відзначив С.С. Дмитрієв, «якщо у XVIII ст. монастирське господарство згоралося, то у дореформеній Росії XIX ст. спостерігалася протилежна картина... Монастирі успішно обзадовилися новими і новими земельними володіннями. За указом Павла I від 18 грудня 1797 р. на кожен монастир почали відмежовувати по 30 десятин вигідної землі. Олександр I двічі, у 1805 і 1810 рр., давав дозвіл монастирям знову отримувати нерухоме майно... При Миколі I за Правилами 1838 р. кожен монастир міг одержувати лісових дач від 50 до 150 десятин. За неповними даними звітів обер-прокурорів Синоду за 1836-1861 рр., за цей час тільки 170-180 монастирями отримано було від казни понад 16 тис. десятин лісу і більше 9 тис. десятин орної та лугової землі. Орні землі, ліси, луки, млини приносили монастирям великі прибутки. Але найбільші доходи монастирі одержували від прочан, їхніх пожертвувань, від кружечних зборів, від зборів по так званій «невгасимій псалтирі» і багатьох інших видів зборів на вічне поминання померлих» [3].

Господарський уклад церковних маєтків Херсонської єпархії був таким же, як на всій території України, локальні відмінності здебільшого стосувалися неоднакового співвідношення аграрного і промислового секторів і обумовлювалися якістю ґрунтів, наявністю сировинних ресурсів, віддаленістю від основних ринків збуту та місцевою ринковою кон'юнктурою. На характер церковних господарств впливали також їх забезпеченість робочою силою та динаміка соціальних негараздів [4].

Основна увага у церковних маєтках приділялась сільськогосподарському виробництву. Але, як зазначила Є.І. Дружиніна: «Землеволодіння православного духовенства не грало значної ролі у Південній Україні. У Катеринославській губернії найбільш великими володіннями церкви були архієрейські будинки, розташовані біля Катеринослава і Новомосковська у низов'ях р. Самара. Від 1853 р. зберігся документ про відвід для вікаріатства, знову заснованого у Херсоні, «узаконеної пропорції землі і рибних ловель». Аж до відводу відповідних угідь вікаріатство повинне було одержувати, крім основного грошового утримання (2495 руб.), додаткову суму в 1150 руб. на рік.

Православні церкви одержували по 120 дес. на кожну парафію. Ці землі звичайно оброблялися силами служителів, що перебували при церкві, для забезпечення продовольством священика і всього причту» [5]. З цього приводу можна погодитися з Є. Дружиніною, бо єдиним значним землевласником у Херсонській єпархії був Григоріє-Бізюків монастир, який до початку XX ст. здобув до 30000 десятин землі [6] (на 1862 р. – 25963 десятини) [7], інші два монастирі: Корсунський (перебував у складі Херсонської єпархії до 1861 року) та Успенський мали відповідно 5447 [8] і 158 десятин [9]. При церквах єпархії у 1905 році було 40357²/₃ десятин вигідної і 1897 десятин невідповідної землі [10].

До основних культур, що вирощувалися в церковних маєтках, були традиційні зернові та технічні (жито, овес, пшениця, ячмінь, гречка, конопля, льон). Також вирощували кукурудзу, просо – у залежності від ґрунтів. Наприклад Корсунський монастир, у зв'язку з чорноземно-піщаним ґрунтом, в якому переважав рихлий пісок, вирощував в основному жито та гречку, але більше використовував землю під баштан для кавунів, динь, гарбузів, а також маку та соняшника [11]. На землях Успенського монастиря вирощували озимий та яровий хліб, але більша частина зберігалася під сінокіс [12].

Агротехніка у церковних господарствах залишалася протягом останньої чверті XVIII – на початку XIX ст. на допотопному рівні, що не забезпечувало високої врожайності основних культур. У них здебільшого застосовувалась

* У дужках вказано кількість жіночих монастирів, а поза дужками – чоловічих – О.Т.

примітивна трипільна система землеробства (поля ділили «у три руки», тобто на озимий, яровий і паровий клини). В умовах постійної нестачі органічних добрив земля при перелогах швидко виснажувалася, тому її найменш родючі ділянки тимчасово, на 10-15 років і більше, переставали засівати, або здавали в оренду [13]. Григоріє-Бізюків монастир основну частину землі (20718 десятин – так звана «Інгульська дача») здавав в оренду на 10 років із річною оплатою в 19100 руб. [14], Корсунський – селянам із оплатою за кожну десятину від 4 до 8 карбованців, у залежності від якості ґрунту [15].

Упродовж останньої чверті XVIII ст. землю доводилось здебільшого боронувати легкою, незграбною дерев'яною бороною, яка не розбивала груддя і тому потребувала після себе коткування. Хліб жали серпом або косили вручну, снопи молотили ціпом на току. Характерною особливістю монастирських господарств Херсонської єпархії була відсутність підлеглих селян і тому чернецтво саме виконувало всі польові роботи. Пізніше, з другої чверті XIX ст., до сільськогосподарських робіт підключилися богомольці, наймані робітники й орендарі, що брали у монастирів землю у найм.

Примітивна система рільництва потребувала чималої кількості робочої худоби, тому у церковних господарствах значна увага приділялася скотарству. Основною тягловою силою були воли, які в умовах тодішнього бездоріжжя найкраще справлялися з перевезенням вантажів, були витривалішими за коней і задовольнялися простим доглядом. Тому перше, що зробив архімандрит Григоріє-Бізюкова монастиря після його заснування, був перегін сюди частини табунів і рогатої худоби з Мовчанської Софронієвої пустині, яка знаходилася у Глухівському повіті, подвір'ям якої на той час був Григоріївський монастир.

У кінці XVIII ст. монастир вже мав до 2000 голів коней, 1000 рогатої худоби та більше 20000 овець. Все це монастир придбав протягом 15 років, частково завдяки своїй господарській діяльності, частково від пожертвувань запорізьких козаків [16]. Як видно із поголів'я овець, значний інтерес проявлявся і до промислового вівчарства.

Важливу роль у монастирських господарствах Херсонської єпархії відігравало річкове

рибальство, яке значною мірою мало товарний характер. Рибні заводи, не виділяючись великими розмірами, давали доволі риби та рибопродуктів. Піймана риба заготовлювалася про запас, тобто консервувалася шляхом соління, в'ялення і т.п. Оброблену рибу, а також ікру та балики, розвозили не тільки по всій Україні, але й у віддалені міста (Курськ, Воронеж) і навіть відправляли за кордон [17]. Товарний характер рибного промислу характерний для другої половини XIX – початку XX ст., але тут у торговельні відносини вклинювався скупник. Найбільше це було характерно для Григоріє-Бізюкова монастиря, який мав пристані та два рибних заводи: один на Дніпрі, яким він безпосередньо користувався, а другий, на річці Конка у 8 верстах, віддавався в оренду [18]. Були свої рибні ловлі і в інших церковних господарствах: Корсунського монастиря (рибний завод тут був створений у 1857 році, і з того часу монастир розпочав вести торгівлю рибою) [19], Успенського монастиря в Одесі [20], архієрейських домах – Одеському (рибний завод знаходився в Очакові при Бузькому та Дніпровському лиманам) [21], Херсонському (при Дніпровському лимані) [22]. Але тільки Корсунський і Григоріївський монастирі торгували рибою, усі інші використовували її для своїх власних потреб.

Розвивалося у монастирських господарствах городництво та садівництво. На городах вирощувалися майже всі овочеві культури. Особливу увагу приділяли садівництву. Практично кожен монастир та архієрейський будинок мав кілька садків, в яких росли яблуні, груші, абрикоси, горіхи, сливи, персики та інше [23]. По два фруктових сади з виноградниками були в Григоріє-Бізюковому (один на 4 десятинах, другий на 20 десятинах; виноградник мав більше 1000 кущів) [24], Корсунському (близько 100 сажень) та Успенському монастирях (сади з виноградником у 2000 лоз займали площу близько 20 десятин) [25], по одному – при Херсонському та Одеському архієрейських будинках. Виноградарство йшло на виробництво вина – як білого, так і червоного. У Бізюковому монастирі кожного року заготовлювалося близько 40-60 бочок вина [26] (на думку автора – до 10000 л. – *О.Т.*), в Успенському – більше 500 відер білого та червоного вина [27].

Чільне місце у господарській практиці монастирів Херсонської єпархії посідали традиційні

промисли, які упродовж кінця XVIII-XIX ст. зберігали дрібнотоварну форму. Найбільш поширеним промислом залишалося гуральництво. Висока прибутковість гуральництва (горілка коштувала на ринку в 2-3 рази дорожче за те зерно, яке йшло на її виготовлення, до того ж попит на неї був завжди) служила стимулом для його розвитку. Відходи гуральництва (брага) використовувались для відгодівлі худоби. Найбільша винокурня була при Григоріє-Бізюковому монастирі, яка проіснувала до 1918 року, даючи значні прибутки до каси Херсонського архієрейського дому [28]. У монастирських гуральнях широко використовувалася наймана праця [29]. Про це свідчить поселення монастирських робітників, яке існувало при Григорієвському монастирі та налічувало у 1894 р. 145 осіб, а вже у 1916 р. – 910 осіб [30].

Інтенсивно розвивався у церковних маєтках борошномельний промисел, порівняно дешевий і дуже прибутковий. Будь-який штатний монастир мав право отримати з державної скарбниці крім землі, лісів, рибної ловлі, також і млин. При кожному господарстві, як архієрейському домі, так і монастирі, був вітровий млин («вітряк»). Їх будували, як правило, на пагорбах, тому потужність млинів була більш-менш значною, до того ж цьому сприяв південний степовий ландшафт, який характеризується постійними та сильними вітрами. При них завжди знаходився мельник, бо його будинок розташовувався там же. Крім свого зерна, монастирські млини здійснювали помел зерна селян навколишніх сіл, стягуючи при цьому певний відсоток від загальної кількості. У маєтках Корсунського, Успенського монастирів та архієрейських домів Херсона й Одеси було по одному млину, а у Григорієвського – декілька (точної цифри не вказано. – *О.Т.*).

Григоріє-Бізюків монастир мав чи не найбільше господарство у Херсонській єпархії. Крім вище зазначених сільськогосподарських та промислових видів виробництва, при монастирі на початку XX ст. існували вапнярня, гончарна майстерня, цегельний завод, і навіть була збудована своя невелика електростанція [31]. Про об'єми виробництва говорить річний бюджет монастиря, який коливався в межах 500-800 тисяч карбованців (станом на 1916 р.) [32]. У кінці XIX ст. ця сума дорівнювала приблизно 100-200 тисячам руб. (різниця насамперед пов'язана з інфляційними процесами початку

XX ст. у Російській імперії – *О.Т.*). У другій половині XIX ст. цей монастир був головним годовальником єпархіального керівництва та інших підрозділів церкви: «Одеський архієрейський дім без допомоги від Бізюкова не у змозі був задовольнити актуальні свої потреби... із своїх коштів він виділяв значні суми на утримання Одеського архієрейського дома і братії, що була при ньому, на жалування другому вікарію Херсонської єпархії, на потреби єпархіальних духовних училищ, на Єпархіальну училищну раду та інше» [33].

Для південного регіону був характерний соляний промисел, який приносив дуже значні прибутки. Корсунський монастир у 1808 р. отримав для користування два Кінбурнських соляних озера. З них монастир отримував, без сплат до скарбниці, по 500 возів солі, що коштувало за тими цінами 5000 руб. (в той час сіль продавалася прямо з озер по 40 копійок за пуд). У 1811 році озера були відібрані, а замість цього монастирю щорічно видавалося 35 тисяч пудів з Перекопських озер (на 14 тисяч руб. щорічно) [34]. З 1858 року замість солі була відведена безкоштовно ділянка для добування і вивозу 35 тисяч пудів солі силами монастиря [35]. Майже всю сіль монастир відправляв на ринок.

Чималі надходження мали монастирі від святкових пожертвувань вірних («милостиня»), особливо у дні масових паломництв, а також від торгівлі предметами культу, яку монастирські майстерні організовували під час таких паломництв. У Херсонській єпархії найбільшою популярністю користувався хресний хід з Касперівською іконою Божої Матері, який збирав значну кількість богомольців кожного року. Тільки до Григоріє-Бізюкова монастиря, під час перебування там ікони, збиралося до 10000 богомольців, які не тільки жертвували гроші, але й вносили при цьому свою скромну частку на потреби монастиря [36].

Певним джерелом доходів для чорного духовенства була плата за виконання церковних таїнств, які здійснювалися при монастирських церквах, – вінчання, хрещення, миропомазання, причастя, сповідання, похорони, поминальні молитви й інші треби. Протягом останньої чверті XVIII – початку XX ст. вона часто збільшувалася. При Олександрі I вона становила: за хрещення – 6 коп., за вінчання – 20 коп., за поховання – 20 коп. [37].

Економічне життя монастирів на Півдні України у XVIII – на початку XX ст. загалом йшло у ногу із соціально-економічним розвитком регіону, хоча й відзначалося низкою особливостей, породжених специфічною роллю церкви у суспільстві. Монастирські господарства грали значну роль у господарсько-економічному житті Херсонської єпархії та своєю діяльністю вносили вагомий внесок у загальний добробут православної церкви, що давало змогу єпархії утри-

мувати значний керівний апарат (у другій половині XIX ст. було засновано 2 вікаріатства, одне з яких було заштатним таутримувалося на кошти Бізюкова монастиря), будувати нові заштатні церкви та каплиці, тримати у своїх руках початкову освіту регіону, проводити значну місіонерську роботу на Півдні України, бо більша частина коштів, на які існували місіонерські організації, отримувалася саме від монастирської господарчої діяльності.

Джерела та література

1. Буркин Н. Монастыри в России, их эксплуататорская и контрреволюционная роль. – М.: «Безбожник», 1931; Зыбковец В.Ф. Национализация монастырских имуществ в Советской России (1917-1924). – М.:Наука, 1975; Прошин Г. Правда о православных монастырях // Атеистические чтения. Сборник. – М.:Политиздат, 1989. – С. 327-337 та інші.

2. Русское Православие: веки истории. – М.: Политиздат, 1989. – С. 548.

3. Дмитриев С.С. Православная церковь и государство в предреформенной России // История СССР. – 1966. – № 4. – С. 47.

4. Історія церкви та релігійної думки в Україні: У 3-х кн. – К.: Либідь, 1994. – Кн.3. – С.159.

5. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825-1860 гг. – М.: Наука, 1981. – С. 45.

6. Историческая записка о женском одесском с девичьим училищем монастыре, читались при собрании посетителей обители в день торжественного ея открытия 9-го мая 1844 г. // Прибавления к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1877. – № 17. – 1 сентября. – С. 494.

7. Сведения о второклассном Григорьевском Би-зюкове монастыре // Прибавление к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1862. – № 8. – 15 апреля. – С. 514.

8. Тимошенко Л. Возвратят ли церкви монастырь? // Православна Таврія. – 2000. – № 3.

9. Зеленецкий К. Сведения о второклассном Успенском монастыре в окрестностях Одессы // Новороссийский календарь на 1843 г. – Одесса, 1842. – С. 341.

10. Церковно-земельное дело // Херсонские епархиальные ведомости (отдел неофициальный). – 1910. – №14. – С.259.

11. Чирков А. Топографическое описание Корсунского монастыря, находящегося в Днепро-вском уезде Таврической губернии, на левом берегу

Днепра // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИИД). – Т. 12. – Одесса, 1881. – С. 469.

12. Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 344.

13. Історія церкви та релігійної думки в Україні... – С. 159.

14. Православные монастыри, скиты и киновии в епархиях Новороссийского края и Бессарабии // Новороссийский календарь на 1873 год. – Одесса, 1872. – С.1 13.

15. Чирков А. Вказ. праця. – С.469.

16. Мурзакевич Н. Сведения о некоторых православных монастырях епархии Херсонской и Кишиневской // ЗООИИД. – Т. 2 (Отделение 1). – Одесса, 1848. – С. 304.

17. Дружинина Е.И. Вказ. праця. – С. 117.

18. Православные монастыри, скиты и киновии в епархиях Новороссийского края и Бессарабии... – С. 113.

19. Тимошенко Л. Вказ. праця.

20. Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 341.

21. Державний архів Одеської області, ф. 37, оп. 2-а, спр.3, арк. 284-289.

22. Сведения о состоянии Херсонской епархии в 1886 г. // Прибавление к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1888. – № 6. – 15 марта; № 7. – 1 апреля. – С. 152.

23. Ногачевский Н.Ф. Григориевский Бизюков монастырь Херсонской епархии. – Одесса: Тип. Е.И. Фесенко, 1894. – С. 46.

24. Там само. – С. 46, 58.

25. Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 341-344.

26. Ногачевский Н.Ф. Вказ. праця. – С. 46.

27. Зеленецкий К. Вказ. праця. – С. 344.

28. Св. Варсонофій (Подима) Свято-Григоріїв (Бізюків) чоловічий монастир // Православний вісник. – 1998. – № 1. – С.71; Пасічник О. Розстріля-

ний монастир // Наддніпрянська правда. – 1998. – 19 грудня.

29. Історія церкви та релігійної думки в Україні... – С. 180.

30. Ногачевський Н.Ф. Вказ. праця. – С. 58; Пасічник О. Вказ. праця.

31. Св. Варсонофій (Подима). Вказ. праця. – С. 71; Пасічник О. Вказ. праця.

32. Св. Варсонофій (Подима) Вказ. праця. – С. 71.

33. Сведения о состоянии Херсонской епархии в 1886 г. // Прибавление к «Херсонским епархиальным ведомостям». – 1888. – №7. – С. 152-153.

34. Мурзакевич Н. Вказ. праця. – С.311-312.

35. Тимошенко Л. Вказ. праця.

36. Св. Варсонофій (Подима) Вказ. праця. – С. 72.

37. Дмитриев С.С. Вказ. праця. – С.49.

Александр Тригуб

Монастыри Южной Украины в хозяйственно-экономической жизни края (конец XVIII – начало XX в.)

В работе показано важную роль монастырского хозяйства в экономической жизни Южной Украины конца XVIII – начала XX в. (на материалах монастырей Херсонской епархии). Указываются пути получения благосостояния православных монастырей, показатели их хозяйствования на различных этапах развития.

Ключевые слова: монастырское хозяйство, Юг Украины, Херсонская епархия.

Olexander Tryhub

Monasteries of in the economical life of the region (end XVIII – XX centuries)

The work considers the important role of the monastery economy in the economic life of South Ukraine in end of XVIIIth – early XX century (based on the monasteries of ' eparchy). Identifies ways of getting welfare Orthodox monasteries, their economic performance at different stages of their development.

Key words: monastic economy, South Ukraine, 's eparchy (diocese).